

LUDZIE I MIEJSCA

STUDIA EUROPAEA GNESNENSIA 26/2024
ISSN (Online) 2720-7145 ISSN (Print) 2082-5951
<https://doi.org/10.14746/seg.2024.26.7>

Marcin Śrama

(Poznań)

<https://orcid.org/0000-0001-9705-298X>

NAWIĄZANIA DO ŻYCIA POLITYCZNEGO CZASÓW STANISŁAWOWSKICH ORAZ IDEI FILOZOFICZNO-POLITYCZNYCH EPOKI OŚWIECENIA W TWÓRCZOŚCI TEATRALNEJ I PARATEATRALNEJ IGNACEGO POTOCKIEGO

Abstract

Ignacy Potocki was one of the foremost actors on the Polish political stage during the reign of Stanisław August Poniatowski, particularly during the Great Sejm. Among other things, he was a member of the Commission of National Education. He was also marginally occupied with literature, notably with playwriting. The aim of this paper is to discuss the dramatic oeuvre of Ignacy Potocki and interpret his works in terms of the ideological message they contain.

Keywords

Ignacy Potocki, Enlightenment comedy, political satire, Stanisław August Poniatowski, politics and literature

Ignacy Potocki był jednym z najważniejszych twórców Konstytucji 3 maja, a wcześniej członkiem Komisji Edukacji Narodowej w latach 1773-1791¹, na której

¹ Biografia i działalność publiczna Ignacego Potockiego doczekały się szeregu opracowań, w tym większych publikacji monograficznych – począwszy od K.M. Morawskiego (1911) po Z. Janeczka (1992; 2005) i B. Michalik (1979) – oraz beletryzowanej biografii (Pauszer-Klonowska 1984). Opracowania te jednak w najlepszym przypadku zaledwie wspominają o dramatach Potockiego. Znalazły się one także poza uwagą M. Szyjkowskiego (1923, s. 123). Niewiele miejsca przyznać im też mogła D. Ratajczakowa (1993, s. 200-202).

zlecenie przygotował projekt reform szkolnictwa średniego znany jako „Przepis na szkoły wojewódzkie”.

Prowadził wielokierunkową działalność intelektualną i pisarską. Poświadczają ją zarówno dowodzące erudycji autora dzieła oryginalne, między innymi „Myśli o edukacji i instrukcji w Polsce”² oraz „Historia królów elekcyjnych”³, jak i „Uwagi o architekturze” – wyraz szczególnego zainteresowania architekturą, a zwłaszcza stylem palladiańskim (cieszącym się szczególną estymą m.in. w kręgu rodziny Potockich zatrudniającej będącego jego entuzjastą Chrystiana Piotra Aignera⁴). Potocki był autorem utworów również o lżejszym charakterze – „Anegdot Petersburgskich” inspirowanych Wolterem i spisanych „dla dogodzenia własnej pamięci, a nie cudzej złośliwości”⁵ – a także licznych wierszy⁶.

Ignacy Potocki dokonał także przekładu z języka francuskiego „Logiki przez sławnego ks. Kondillaka dla szkół w Polsce” (na żądanie hrabiego Ignacego Potockiego niegdyś marszałka wielkiego W. Ks. L.) w francuskim języku napisanej z tłumaczeniem na polski język przez tegoż Potockiego⁷. Ponadto dowodem wszechstronnych zainteresowań Potockiego jest „Liste Alphabetique, à mon usage, des Écritures etc”, na której wymienia przede wszystkim szereg autorów XVII- i XVIII-wiecznych. Znaleźli się tam m.in. Nicolas Boileau, Jacques Bossuet czy James Cook (wymieniony jako Jacques Cook) znany Potockiemu jako autor dziennika ze swej drugiej podróży.

Niedocenionym aspektem działalności Ignacego Potockiego jest jego spuścizna dramatyczna mająca szczególne znaczenie w przypadku polityka żyjącego w epoce, w której teatr i dramat były traktowane nie tylko jak rozrywka, ale i jako sposób na popularyzację idei politycznych i społecznych. Znanych jest pięć dzieł, które można bezsprzecznie przypisać Potockiemu: „Przysłowia, czyli dwie sztuki dramatyczne bez tytułu”, „Przysłowie bez tytułu, którego scena w Wiśniowcu”⁸, „Sekator”, „Pożar w Pałacu Rzeczypospolitej” i „Przypadki Statecznickiego”. Zachowały się one tylko

² AGAD, Archiwum Publiczne Potockich (335), sygn. 273, 2.

³ Grabski 1976, s. 139, Bibliografia Literatury Polskiej 1970, s. 60-68.

⁴ AGAD, 335, 278, o samym dziele zob. Rudnicka 1953, s. 66. W ostatnich latach spotkało się ono z zainteresowaniem w kręgu nauki anglo-amerykańskiej, czego świadectwem jest edycja: Potocki 2015. W większym stopniu niż Ignacy architekturą zajmował się jednak jego brat, który przede wszystkim we współpracy z Chrystianem Piotrem Aignerem stworzył szereg projektów (Król-Kaczorowska 1967, s. 854, Jaroszewski 1965, s. 53, 62; idem 1970, s. 80, 90; Polanowska 2009). Taka wszechstronność świadczy o doskonałym wykształceniu obu braci.

⁵ AGAD, 335, 273, 2, Janeczek 1992, s. 34.

⁶ AGAD, 335, 273, 2, szczególnie „Odpowiedź na portrety pięciu Elżbiet” doczekała się szeregu wzmianek nie tylko w opracowaniach dotyczących samego Potockiego oraz twórczości Węgierskiego, np.: Węgierski 1974, s. 45, 57; Janeczek 1992, s. 36; Morawski 1911, s. 117; Sapieha 1995, s. 482; Brzozowski 1986, s. 235.

⁷ AGAD, 335, 215.

⁸ Tytuły według rękopisu.

w manuskryptach, w dwóch zeszytach: między innymi rękopisami w zbiorze pism literackich rodziny Potockich⁹. Ze względu na podobieństwo charakteru pisma w manuskryptach zawierających autografy Ignacego Potockiego przyjmujemy, że wszystkie (poza czystopisem „Pożaru w Pałacu Rzeczypospolitej”) wyszły spod jego ręki.

Niepewne jest datowanie dzieł Potockiego. O ile „Pożar w Pałacu Rzeczypospolitej” powstał zapewne wkrótce po 15 grudnia 1782 roku, kiedy to doszło do wydarzenia wykorzystanego w nim jako pretekst do krytyki ówczesnych aktorów życia publicznego¹⁰, to w pozostałych przypadkach można domniemywać, iż pochodzą z przełomu lat 70. i 80. XVIII wieku. Istnieją wszakże w świecie przedstawionym lub fikcyjnej ramie utworów pewne wskazówki umożliwiające ich przybliżoną datację. W przypadku „Sekatora” jest to pojawiający się w treści sztuki list z 5 czerwca 1778 roku (akcję ówczesnych komedii obyczajowych osadzano na ogół w czasie współczesnym autorowi i jego odbiorcom), natomiast „Przypadki Józefa Statecznickiego” zostały zaopatrzone (raczej wedle konwencji powieściowej zresztą niż dramatycznej) w informację: „komedia dramma (...) wydana przez tegoż Józefa Statecznickiego roku 1781, 27 aprila w Petersburgu”¹¹.

Uwagę najpierw przyciąga grupa trzech krótkich dramatów o charakterze obyczajowym. Pierwsze dwa zebrane są pod tytułem: „Przysłowia, czyli dwie sztuki dramatyczne bez tytułu”, trzeci natomiast to najprawdopodobniej nieukończone¹² „Przysłowie bez tytułu, którego scena w Wiśniowcu”¹³. Są one stosunkowo wczesnym przejawem polskiej recepcji modnego we Francji gatunku, który: „wyrósł z zabaw towarzyskich polegających na zilustrowaniu grą jakiegoś przysłowia, które należało odgadnąć”¹⁴. Za twórców przysłowia jako gatunku dramatycznego uważani są Charles Collé i Carmontelle. W Polsce odnotowujemy przykłady jego znajomości w latach 70. XVIII wieku – pierwszym byłaby anonimowa drama „Suknia bez galonu” (po 1773)¹⁵. Zwykle tytuły tego typu sztuk zawierały znane powiedzenie, sentencję moralną lub filozoficzną, których treść reprezentowała prosta akcja, która domagała się od

⁹ AGAD 335, 273, 1 i 2 oraz APP 221.

¹⁰ Por. Kwiatkowski 1983, s. 167.

¹¹ AGAD 335, 273, 1, s. 307.

¹² Bibliografia Literatury Polskiej 1970, s. 63.

¹³ Tytułowy zamek (jak zaznaczono w didaskaliach) w Wiśniowcu to monumentalny pałac wzniesiony po 1720 roku na zlecenie Michała Serwacego Wiśniowieckiego, według projektu francuskiego architekta majora Jacquesa Daprèsa Blangeya. Po śmierci fundatora przeszedł na własność rodu Mniszchów. W XVIII i XIX wieku nazywany był czasami zamkiem (np. Zaleski 1881, 1, s. 388).

¹⁴ Pavis 1998, s. 408.

¹⁵ Ratajczakowa 2023. Kolejne wczesne polskie przysłowie to „Mądry Polak po szkodzie” Józefa Korwina Kossakowskiego (1786). Później, w XIX wieku, we Francji tego typu utwory tworzył Alfred de Musset, widać też rozwój gatunku na terenie ziem polskich – pisali przysłowia dramatyczne Fryderyk Skarbek, Władysław Ludwik Anczyc, Paulina Krakowowa i przede wszystkim Aleksander Fredro. Por. Ratajczakowa 1993b, s. 27-51; Szumska 2015, s. 65-81. Dla XVIII-wiecznej jednoaktówki zob. np. Lestrigant 2017a; Ponzetto 2017b.

nieznających tytułu widzów dopasowania obrazu do domyslniej formuły, która zsyntezowałaby jego wymowę. W przypadku przysłów dramatycznych Potockiego żaden tytuł się jednak nie zachował, co oznaczało, że autor całkowicie ukrywał rozwiązanie zagadki, a enigmatyczne oznaczenie tytułowe sztuki było prowokacją do poszukiwania najwłaściwszego odczytania przedstawienia i dopasowania doń przysłowia.

Przysłowia Potockiego to jednoaktówki pisane prozą. Utwory te wymagają bardziej szczegółowej interpretacji prowadzącej do odtworzenia kontekstów, poczynawszy od ewentualnego pierwowzoru francuskiego, przez stwierdzenie, jakie przysłowia miały być zilustrowane, skończywszy na ustaleniu okoliczności ewentualnego wystawienia (raczej jako zabawy dworskiej).

Francuska kultura literacka i teatralna obecna na dworze Potockich z Radzyna Podlaskiego musiała mieć wpływ na ukształtowanie gustów i zainteresowań Ignacego. Matką jego była Maria z Kątskich Eustachowa Potocka, znana pod koniec lat 40. jako tłumaczka „*Les Précieuses ridicules*” (1749) Moliera¹⁶. Zapewne ona kształtowała literackie i teatralne zainteresowania swoich synów, Ignacego i Stanisława Kostki¹⁷, na co może wskazywać fakt, że spod ich ręki wychodziły przede wszystkim utwory o charakterze komediowym, które trafiały w gust dworskiego towarzystwa, a na pewno niektórych dam z otoczenia Marii Potockiej¹⁸. Świadectwem zainteresowań Potockich teatrem jest również korespondencja, w której częstokroć znajdują się wzmianki o uczestnictwie w życiu teatralnym, wyrazy zainteresowania wystawianymi dramatami, raczej zresztą ze względu na ich funkcjonowanie w szerszym kontekście społecznym i politycznym niż walory artystyczne¹⁹.

¹⁶ Przekład pozostał w rękopisie. Więcej o teatrze w Radzynie Podlaskim zob. Kowalik 2001, s. 35-46; Kencki 2015, s. 7-36; Bielawski 2015, s. 37-84.

¹⁷ Literackie zainteresowania obecne były w jej rodzinie już od kilku pokoleń: „Jan Stanisław Kątski (zm. 1727), ojciec Marianny Potockiej, to znany tłumacz i publicysta, podobnie jak jej dziad ze strony matki, Stanisław Antoni Szczuka, podkanclerzy litewski”, Popiołek 2003, s. 14.

Stanisław Kostka był protektorem opery włoskiej (Król-Kaczorowska 1967, s. 871), autorem szeregu burlesek: „Zejście Bielawskiego do prewentu”, „Umarły żyjący, czyli diabeł włoski” oraz najczęściej wymienianej w opracowaniach ze względu na swoje polityczne, antykrólewskie przesłanie „*Circe i Ulisses*” (wiersz został opracowany współcześnie przez Romana Kaletę, por. Triaire 2002, s. 77), a także „Kantaty na dzień urodzin JW. Hilarego Sieniawskiego” (Rudnicka 1964, s. 481-482, Woźnowski 1973, s. 122). O dramatach S.K. Potockiego i teatrze pisali również J.W. Gomulicki, K. Wierzbicka, E. Szwankowski, Z. Raszewski, I. Pieczulis, M. Lisicka, B. Judkowiak).

¹⁸ „Mnie bardzo komedie bawią, co tragedie, to nie lubię”, pisała do niej Zofia Lubomirska (Jackl 1967, s. 435).

¹⁹ Zob. np. Pawłowiczowa 1967, s. 317 (list Dembowskiego do Ignacego Potockiego), Jackl 1967 s. 371 (list [Elżbiety] Izabeli Potockiej do męża, Ignacego Potockiego), Jackl 1967, s. 437 i 471 (tu o listach do Marianny Potockiej z Kątskich), 601 (o liście Józefa Świętorzeckiego do Ignacego Potockiego z 12 września 1792, w którym wspomniana zostaje sztuka „*Polowanie Henryka czwartego*” [Henryk VI na łowach], która zyskała uznanie nie tylko Polaków, ale także siedzących na widowni oficerów rosyjskich).

Najobszerniejszym i – zdaniem Dobrochny Ratajczakowej – najbardziej udanym dramatem samego Ignacego Potockiego jest natomiast trzyaktowa komedia „Sekator”²⁰. Utwór jest ukończony; nie znamy jednak świadectw jego wystawienia. Autor:

Pokazuje w niej pannę postawioną między dwoma konkurentami: natrętnym, pozbawionym elementarnej ogłady Sekatorowiczem i biednym Przymilskim. Opieka Fortuny wykorzysty tym razem nadmierną uprzejmość Sekatorowicza, który dostarczy ojcu narzeczonej list od stryja swego rywala, zapisującego Przymilskiemu cały swój majątek²¹.

Akcja tej komedii obyczajowej osnuta została zatem wokół starań o rękę Cecylii, córki Podściwskich, podejmowanych przez dwóch zalotników: bogatego i natrętnego Sekatorowicza i ubogiego Przymilskiego, który ma szansę na spadek po bogatym stryju. Podściwscy wolą wydać Cecylię za Sekatorowicza pomimo jego wad. Kiedy jednak stryj Przymilskiego przysyła list, w którym zapowiada przekazanie wkrótce bratankowi należnego mu majątku („Szczęśliwego losu życzę synowcowi, nie tylko go o sukcesji po mnie zapewniam, ale za życia nawet dobra w sandomierskim wypuścić i darem dać *quam solennissima*”²² deklarację²³), wybór tego konkurenta przestaje oznaczać już dla Cecylii pauperyzację, przed którą chcieli uchronić ją rodzice.

Nazwiska mówiące, typowe dla oświeceniowej komedii, wskazują na rozkład ról i możliwości budowania konfliktu i intrygi. U Potockiego nazwisko Przymilski syntetycznie charakteryzuje postać pozytywnie wartościowanego konkurenta o rękę młodej damy, a inne – Dozorski – wskazuje na powierzoną funkcję (bohater ten nosi popularne imię Józef). Nazwisko rodziny panny na wydaniu utworzone od słowa „pocziwość” charakteryzuje Cecylię i jej rodziców w duchu szlachecko-ziemiańskich ideałów opisywanych od czasów Mikołaja Reja w kategoriach cnoty, uczciwości i sprawiedliwości²⁴.

²⁰ AGAD 335, 273, 2, s. 182.

²¹ Ratajczakowa 1993a, s. 200-201.

²² Łac. najbardziej uroczystą deklarację.

²³ AGAD 335, 273, s. 218.

²⁴ Pocziwość jest u Potockiego tradycyjnie rozumiana szeroko jako uczciwe życie dające prawdziwe szczęście („stoikowie trzymają, iż pocziwość sama doskonałym jest szczęściem”; S. Linde 1811, 2, cz. 2, s. 778). Jest też wpisana w etos szlachecki jako postulat i źródło szacunku wśród sobie równych. Utożsamiana była również ze sprawiedliwością: „z dobroci wypływa pocziwość, czyli co jedno znaczy, sprawiedliwość, przez którą szanujemy innych należytości” (Linde 1811, 2, 2, s. 778). Według współczesnych interpretacji w nawiązaniu do twórczości Mikołaja Reja stwierdza się, że: „pocziwość nie da się jednoznacznie utożsamić z żadnym z pojęć, stanowi bowiem kategorię uniwersalną, najbliższą temu, co w starożytności było określane jako umiejętność rozróżnienia dobra i zła, a więc posiadanie sumienia. Ogólne spojrzenie na to, co w zamyśle Reja ma być pocziwe, skłania do wniosku, że przede wszystkim jest to kategoria standardu. Pocziwe jest to, co akceptuje grupa

Postawienie przez Ignacego Potockiego w roli protagonistów postaci nawiązujących do tego ideału wiązać należałoby może nie tyle z sympatią wobec szlacheckiego tradycjonalizmu, co z (fundamentalnym dla niego i obecnym również w myśli oświeceniowej) przekonaniem, że republika powinna opierać się na cnocie²⁵. Ideę tę w czasach stanisławowskich przedstawiały artykuły w „Monitorze” i teksty literackie w „Zabawach Przyjemnych i Pożytecznych”, których autorzy krytykowali współczesne sobie zepsucie moralno-obyczajowe, będące wynikiem ulegania modom²⁶. W pewnym stopniu pod względem poglądów na temat obyczajów oświeceni stawali się sprzymierzeńcami obrońców rodzimej tradycji, gdy „dostrzegali ujemne skutki wpływu obcej kultury, nierzadko rozumianej opacznie i przyjmowanej powierzchownie”²⁷.

Potocki do utworzenia nazwiska bohaterów tej sztuki wykorzystuje jednak starszą formę słowa poczciwość: nazywa ich Podściwskimi, jeszcze bez szerzącego się w jego czasach uproszczenia w wymowie. W drugiej połowie XVIII wieku taka forma jest spotykana sporadycznie (między innymi w rękopisach Ignacego Krasickiego)²⁸. W kręgu rodziny Potockich procesy fonetyczne dokumentuje inny zapis: „podciwość”, który pojawia się np. we wspomnianym przekładzie z Moliera dokonany przez Marię z Kątskich Potocką²⁹. Użycie formy bez uproszczenia fonetycznego mogło, według autora „Sekatora”, kojarzyć się z dawnością i dobrymi obyczajami, ale jednocześnie stanowiło manierę rękopiśmienną niektórych autorów. Jako że nie wiadomo niczego o poglądach tych postaci, w kontekście zapatrywań Ignacego Potockiego przedstawiają oni zapewne typ oświeconych Sarmatów podobnych do Podkomorzego z Niemcewiczowskiego „Powrotu posła”³⁰.

W zestawieniu z typowymi postaciami z takich dramatów jak „Fircyk w zalotach” czy „Małżeństwo w rozwodzie” (gdzie poczciwemu Cześnikowi zostają

społeczna, a więc przeciętnie przyzwoity sposób zachowania” (A. Kochan, „Żwierciadło” Mikołaja Reja. Studium o utworze, cyt. za: Bohuszewicz 2019, s. 190).

²⁵ Monteskiusz 2016, s. 32.

²⁶ Zob. np. „Zabawy Przyjemne i Pożyteczne” (1770-1777) 2004, 2, s. 539-540. Sposób myślenia prezentowany w „Zabawach...” dostrzegalny jest i później, np. u Klementyny z Tańskich Hoffmanowej (Gawlik 1995, s. 25).

²⁷ Woźnowski 1973, s. 88. Problem cudzoziemszczyzny i swojskości był opisywany szeroko w monografiach epoki i doczekał się szeregu opracowań, m.in. Michalski 1973, s. 113-168; Klimowicz 1973, s. 178; Grabski 1976, s. 218-221; Roćko 2015; Kowalewska 2009, s. 251-263.

²⁸ Zob. Goliński 2002, s. 89. Modernizujący edytor pism wybranych z 1954 pisał „Przyjmujemy panującą w drukach formę poczciwy. Wprawdzie świadectwo autografów wskazuje, że Krasicki pisał podściwy” (Krasicki 1954, s. 230). Występowanie tej formy poświadcza także: Trotz 1772, kol. 1844.

²⁹ Molier, „O droczących się i wykwinnych białogłowach”, tłum. M. z Kątskich Potocka, AGAD, APP 335, rkps. 273, 1, s. 459, 468, 471 (polski przekład „Les précieuses ridicules”); ostatnio o autorce Dębska 2018, s. 72.

³⁰ Klimowicz 1999, s. 483.

przedstawieni przyjaciele księcia uwodzącego jego żonę³¹), Sekatorowicz nie jest jednak typem fircyka czy też *petit maître'a*, a jego postępowanie nie wskazuje na zbytne zainteresowanie obcą kulturą³². Prezentuje on najbardziej złożony przypadek w onomastycznej inwencji autora wobec postaci pojawiających się w tym dramacie. W nazwisku podkreślona zostaje jego „ciężkość”, pomimo której – w wyniku swego natręstwa – bohater ponosi klęskę. Narzucając się Podściwskim, zniweczy swoje szanse na małżeństwo z Cecylią. Reprezentuje on typ komediowego importuna, natręta, znanego od czasów Moliера, a przeniesionego do Polski w początkach warszawskiego teatru publicznego za sprawą Józefa Bielawskiego³³. Wybór motywu może wiązać się wprost z zainteresowaniem teatrem francuskim przekazanym Potockiemu przez matkę, choć warto pamiętać, że sceniczny natręt miał też swoje polskie wcielenia³⁴.

„Sekator”, pozbawiony intrygi (jej namiastką, wprowadzającą dezorientację i odraczającą szczęśliwe rozwiązanie, ma być próba przekazania listu od stryja Podściwskiego przez Sekatorowicza), oparty na częstym konflikcie uczucia i kondycji majątkowej konkurentów do ręki panny ze zubożałej rodziny, która musi liczyć na zdobycie bogatego męża, nawiązuje do komedii charakteru (z kolei w tym wątku importun, czyniący sobie nadzieje na wyeliminowanie konkurenta, zostaje ukarany przez los, którego traf uszczęśliwi zakochanych). Sztuka jest apologią oparcia rodzinny na uczuciach (acz moderowaną realizmem ekonomicznym). Przekaz wzmacnia obraz dobrego, zgodnego małżeństwa rodziców Cecylii, ich miłości do córki, cierpienia z powodu konieczności ślubu, który wiedzie do jej unieszczęśliwienia w małżeństwie bez miłości, a także szacunek i posłuszeństwo okazywane przez nią rodzicom. Popularny (i zużyty, rzec by można) motyw komediowy łowcy posagowego zostaje tu odwrócony – brak posagu staje się podstawą konfliktu usytuowanego bardziej w sferze odczuć towarzyszących relacjom międzyludzkim niż w działaniach postaci szlachetnych (zakochani, konkurenci, rodzice) czy służących (tutaj towarzyszących państwu, służących czysto pomocniczo, wykonujących rozkazy państwa oraz komentujących i uwypuklających oceny – zamiast intrygą ratować zakochanych).

Główny wątek komedii wpisuje się w oświeceniową refleksję dotyczącą kwestii relacji bogactwa, majątku i cnoty. W dobie narastania – na podłożu nowych zja-

³¹ Bończa-Tomaszewski 1960, s. 116.

³² Skądinąd jest zrozumiałe, że Potocki nie nawiązuje tutaj do przeciwstawienia bohatera swojego i cudzoziemskiego, gdyż motyw ów charakterystyczny jest dla późniejszych komedii z lat 80. XVIII wieku. Ponadto kosmopolityzm arystokratów, włączając Potockich, nie zachęcał ich do takiego stawiania sprawy.

³³ Kencki 2015, s. 7-36; Bielawski 2015, s. 37-84; por. też Klimowicz 1965 i Ratajczakowa 1993a, s. 73-74.

³⁴ Przykładem polskiej wczesnooświeceniowej realizacji motywu jest: Rzewuski 1962, s. 191-242.

wisk życia ekonomicznego – gotowości do zrewolucjonizowania dotychczasowych stosunków społecznych znaczące było podkreślanie, że jedno nie zawsze musi iść w parze z drugim. Ujęcie takie w pewnym stopniu wiązać należy z klimatem opinii w epoce, w której zarówno myśliciele (nie zawsze będący osobami religijnymi), jak i ludzie Kościoła pragnęli społeczeństwa opartego na szeroko pojętej szczęśliwości, rozumianej w koncepcjach eudajmonistycznych początkowo jako synteza cnoty i dobrobytu (później ów eudajmonizm w coraz mniejszym stopniu kładł nacisk na dobro)³⁵. Prowadziło to do sytuacji, w których tradycjonałści i rewolucjoniści byli w stanie współdziałać przeciwko władzy, czego najdoskonalszym świadectwem jest życie i działalność Emmanuela-Louisa-Henriego de Launay, hrabiego d'Antraigues, który w początkowej fazie rewolucji we Francji poparł dążenia części ludu francuskiego, widząc w monarchii absolutnej głównego przeciwnika wszelkiej wolności³⁶.

W szczególnym przypadku komedie mogły stawać się proegalitarystycznymi manifestami przyczyniającymi się do szerzenia owych „wywrotowych nastrojów”, czego najdoskonalszym świadectwem jest „Wesele Figara” Pierre’a Beaumarchaisa, będące w swym przesłaniu apologią oświeceniowej koncepcji równości³⁷ i krytyką szeroko pojmowanego „feudalizmu”³⁸, ukazanego na scenie jako próba wygze-

³⁵ Oświeceniowy eudajmonizm w doktrynach politycznych dookreślany bywał mianem państwowego (Mołęda 2005). Definiowano go jako obowiązek rządzących dążenia do zapewnienia poddanym szeroko (i różnie) definiowanej szczęśliwości. Koncepcja ta dostrzegalna była w XVII wieku w teoriach Jacques-Bénigne’a Bossueta oraz później, w drugiej połowie wieku XVIII, u niemieckiego filozofa i ekonomisty z nurtu kameralizmu, Ludwika Heinricha von Jacoba (1759-1827). Szerzej zob. np. Chodorowski 2002, s. 165; Tatarkiewicz 1958, 2, s. 174-175, Lamentowicz 1987, s. 74; Grzybowski 1968, s. 360, Bossuet 1709, s. 156; por. Dyboski 1957, s. 14. Ideę tę wprowadzano w życie poprzez reformy czyniące państwa „tworem świeckim o wyłącznie lub głównie doczesnych cechach, celach racjonalnych i utylitarnych” (Salmonowicz 1985, s. 129). Pod tym względem oświeceniowy eudajmonizm „państwowy” jest prekursorem późniejszych koncepcji utylitaryzmu formułowanych w szczególności przez Jeremy’ego Bentham’a.

³⁶ Wielomski 2000, s. 75-116. Podobne, choć często mniej skrajne, przypadki dostrzegał Pierre Klossowski, który stwierdzał wprost: „Wydaje się, że Rewolucja wybuchnąć mogła jedynie wskutek połączenia sprzecznych żądań: gdyby istniejące wówczas siły psychiczne dokonały wzajemnego rozpoznania nigdy nie doszłoby do ich jednomyślnej mobilizacji. Właśnie dzięki pewnego rodzaju pomieszaniu roszczeń mogą się wytworzyć nastroje wywrotowe” (Klossowski 1992, s. 69).

³⁷ Goulemont 2013, s. 476.

³⁸ Myśliciele oświeceniowi feudalizmem nazywali szereg zjawisk: poczynszy od ogółu zależności między ludźmi, skończywszy na samym fakcie istnienia przywilejów dla niektórych stanów. Feudalizmem ustrój Rzeczypospolitej określał Stanisław Staszic, który końca tego systemu na ziemiach polskich upatrywał w Konstytucji Wielkiego Księstwa Warszawskiego (Pisarze polskiego oświecenia 1994, s. 622). Z perspektywy ustaleń historyków używanie określenia „feudalizm” w stosunku do społeczeństwa XVIII-wiecznego jest jednak co najmniej kontrowersyjne.

W Europie zachodniej feudalizm kończyły wojny religijne i nastanie monarchii absolutnej; Schramm 2010, s. 175-197; Kosseleck 2015, w nauce polskiej: Stępkowski 2010, s. 22: „O ile bowiem dominuje przeświadczenie, że oświecony absolutyzm ze swymi reformami stanowił próbę ocalenia

kwowania prawa pierwszej nocy przez hrabiego Almayvę³⁹. Z tego powodu dzieło było uznawane przez monarchów i duchownych za niemoralne i zabraniano jego wystawiania w teatrach publicznych (np. w Austrii oraz we Francji⁴⁰), a z późniejszej perspektywy określano je mianem „preludium do rewolucji francuskiej”⁴¹.

W Polsce rzecznikami oświeceniowego egalitaryzmu bywali – paradoksalnie – arystokraci. W związku z projektowaniem reform unowocześniających kraj ekonomicznie Ignacy Potocki podczas Sejmu Wielkiego zapisał się jako krytyk szlachty dążący „do odebrania jej monopolu na władzę i posiadanie ziemi. Opowiedział się m.in. za projektem pozwalającym nabywania dóbr ziemskich przez ludzi krajowych i obcych bez dostąpienia szlacheckiego klejnotu”⁴². Mimo tego Zdzisław Janeczek zauważał, że Potocki „nie był w pełni tego znaczenia trybunem ludowym. Opowiadał się za awansem mieszczaństwa, ale równocześnie marzył o zachowaniu zasadniczej pozycji stanu szlacheckiego w Polsce”⁴³.

Szczególne znaczenie dla rekonstrukcji poglądów polityczno-społecznych Potockiego mają „Zasady do poprawy rządu r. 1789”. Już w pierwszych zdaniach tego redagowanego przez niego, przedstawionego podczas obrad sejmiku w grudniu 1789

starego porządku za cenę ograniczonych reform, o tyle przyjęcie współczesnej perspektywy każe przychylić się do tezy Alexisa de Tocqueville, który już dawno temu dowodził, że rewolucyjne przemiany następujące w Europie począwszy od schyłku XVIII w. stanowiły prostą kontynuację modernizujących reform przeprowadzonych przez władców absolutnych. W tym kontekście pozorny staje się paradoks, polegający na tym, że deklarująca zniszczenie feudalnego porządku rewolucja wybuchła tam, gdzie za sprawą reform absolutystycznych – poza fasadowymi pozostałościami – stary porządek zasadniczo już nie funkcjonował. Wybuch społeczno-polityczny okazuje się w tej perspektywie dynamizującą eskalacją procesów od dawna trwających, nie zaś reakcją na rzekome skrajności feudalizmu”.

Sytuacja w Rzeczypospolitej była bardziej złożona. Z jednej strony nie w sposób pominąć dość jednoznacznych głosów historyków dawnych i współczesnych dowodzących, że typowy system feudalny nigdy na terenie ziem polskich nie istniał (np. Gawlas 1998, s. 667-717, także Dygo 2013, s. 667-717). Z drugiej strony w XVIII wieku system zależności określanych potocznie (ale też przez historyków, zwłaszcza J. Sowa, D. Beauvois) jako feudalnych był w Polsce o wiele bardziej rozwinięty niż w Europie zachodniej (Jezierski, Leszczyńska 2003, s. 76-77).

³⁹ W świetle większości XX-wiecznych badań naukowych taki proceder w średniowieczu nie miał miejsca. Mógł być raczej próbą uzurpacji niektórych feudalów, być może w wyniku recepcji przekazów o obyczajach Celtów (król był mężem każdej kobiety), które na terenie Szkocji przetrwały aż do początków II tysiąclecia, choć były potępiane przez monarchów. Należałoby prawo pierwszej nocy postrzegać raczej jako relikw obyczajów o charakterze plemiennym, ostatecznie zakwestionowany w początkach istnienia społeczeństwa opartego na więzach feudalnych, a jednocześnie jednoznacznie potępiany przez Kościół (por. Gąssowski 1987, s. 35; Boureau 1998; Howarth 1971, s. 291-312).

⁴⁰ Z drugiej jednak strony: „liberalizująca arystokracja w całej Europie snobowała się, okazując zainteresowanie zawierającym radykalne hasła utworem Beaumarchais’a” (Wierzbicka-Michalska 1977, s. 176).

⁴¹ Petitfrère 1989.

⁴² Janeczek 1992, s. 109.

⁴³ Ibidem, s. 114.

roku, dokumentu znajdują się następujące słowa: „z istotnych powinności, które ma naród, zabezpieczenia i zachowania wolności, własności i równości każdego obywatela”⁴⁴. Co ważne, Potocki już wówczas musiał znać poglądy niektórych przedstawicieli radykalnego oświecenia, w myśl których prawdziwą równość między ludźmi można osiągnąć jedynie równając ich pod względem posiadanych majątków⁴⁵. Takie założenia Potocki jednoznacznie odrzucał, przyjmując za wartościową nie

chimeryczną i nawet podług porządku naturalnego niepodobną równość majątków i dóstatków (...), ale jedynie (...) równość, która każdemu człowiekowi w społeczności żyjącemu daje równe prawa do wolnego i bezpiecznego używania własności względem osoby, majątku i zarobku swego⁴⁶.

W kontekście tak rekonstruowanych poglądów oraz faktu, że w Konstytucji 3 maja, której Potocki był współautorem, odebrano prawa polityczne szlachcie-gołocie⁴⁷, można stwierdzić, iż był on zwolennikiem oświeceniowej koncepcji połączenia praw obywatelskich z posiadaniem. Jej założenia wynikały z wciąż promowanego zarówno przez Woltera, jak i fizjokratów ujęcia wolności, w którym łączono ją przede wszystkim z własnością, a nie z równością⁴⁸. Jednocześnie jednak w czasie reformy ustrojowej Potocki sięgał nie tylko do tych wzorców, ale także do idei rewolucji amerykańskiej i francuskiej. Nie bez znaczenia była także jego działalność wolnomularska⁴⁹. To właśnie w łozach dojrzewały oświeceniowe idee, które później inspirowały reformatorów nie tylko w Polsce, ale także w Europie zachodniej oraz za oceanem⁵⁰.

⁴⁴ Janeczek 2005, s. 112.

⁴⁵ Myśl niektórych działaczy doby rewolucji we Francji określana bywa mianem „protokomunistycznej”. Wśród nich byli ksiądz Jacques Roux i kierowane przez niego stronnictwo *les Enragés* (Wściekłych), a także François Noël Babeuf (przezwanego Gracchusem Baboufem na pamiątkę starożytnego trybuna ludowego, który chciał dokonać radykalnych reform społecznych na korzyść plebejuszy); Byrnes 2014, s. 128-136; Lepine 1950. Podobne poglądy promujące znaczne ograniczenie, a nawet zniesienie, własności prywatnej głosili niektórzy francuscy myśliciele już od XVII wieku (Testament Jeana Mesliera), później w epoce oświecenia przede wszystkim Étienne-Gabriel Morelly i Gabriel Bonnot de Mably (Tokarczyk 2010, s. 199; Baszkiewicz 1973, s. 262-263).

⁴⁶ Janeczek 2005, s. 68.

⁴⁷ Michalski 1984, t. 1, s. 397; Bardach 1997, s. 84.

⁴⁸ Oniszczyk 2009, s. 78. W późniejszym czasie założenie to legło również u podstaw konserwatywnej krytyki równości, zob. np. Kuehnelt-Leddihn 2016.

⁴⁹ Janeczek 2005, s. 60.

⁵⁰ Masońskie inspiracje i powiązania twórców Stanów Zjednoczonych oraz uczestników rewolucji we Francji, w tym członków klubów jakobinów, a w szczególności Robespierre’a (którego przynależność do loży była uznawana za kontrowersyjną) zostały szczegółowo opisane (zob. Scurr 2006; Kupferman, Pierrat 2013, s. 102). Przedstawiciele rewolucyjnych klubów zaadaptowali wolnomularskie metody prowadzenia debat (Kosseleck 2015, s. 184). Na temat wpływu wolnomularstwa na idee polityczne i świadomość człowieka XVIII wieku zob. też Kosseleck 2015; Śrama 2019, s. 105-121.

W tym kontekście motyw pragnienia szczęścia, które jest czymś dostępnym dla każdego człowieka, o ile posiada on wystarczającą wartość moralną, wydaje się szczególnie ważny w przypadku twórczości dramatycznej Potockiego. Pojawia się także w „Przypadkach Józefa Statecznickiego”, które zostały napisane najprawdopodobniej w roku 1781⁵¹. Zapisane zostały w inwentarzu jako „Komedia oryginalna w dwóch aktach bez tytułu”. Pominięto je w spisie, ponieważ kolejność kart utworu jest w poszycie błędna. Na początku występuje karta z numerem jeden według paginacji dokonanej być może przez samego Potockiego, natomiast dopiero na następnej stronie pojawia się tytuł oraz lista postaci. W dalszej części rękopisu brakuje pięciu kart, a jedna ma urwany róg, na którym była numerowana. Między stronami z numerem 19 i 32 jest tylko jedna karta zamiast sześciu (według pierwotnej paginacji wykonanej tym samym charakterem pisma oraz kolorem atramentu co tekst dramatu). Wiemy to, gdyż cały zbiór posiada także późniejszą, nieuwzględniającą brakujących kart, paginację wykonaną po scaleniu w blok wcześniej luźnych rękopisów. Do wybrakowania rękopisu musiało zatem dojść przed ich introligatorskim połączeniem. W rękopisie zawarta jest przy tym jedynie część pierwsza dramatu. Część druga najprawdopodobniej nigdy nie powstała⁵².

Pod względem formy ta niby-komedia odbiega znacząco od klasycznych wyznaczników gatunku. Odwołuje się raczej do modelu narracji epickiej, co w Polsce było ewenementem, a zdarzało się częściej w Niemczech i Francji, gdzie istniały nawet dzieła będące połączeniem powieści i dramatu⁵³. Pojawiają się w niej dwa motywy szczególnie ważne dla całokształtu twórczości Potockiego. Pierwszy to wspomniana niesprawiedliwość losu, której skutkom dramaturg próbuje zaradzić, choćby przesłaniem płynącym ze sceny. Główny bohater za żonę ma niewykształconą kobietę, Grubską (nazwisko mówiące pochodzące od słowa „grubianin”), z czym wiąże się drugi ze wspomnianych motywów – podnoszony przez Potockiego postulat edukacji dziewcząt⁵⁴. Grubską można uznać za ucieleśnienie zgubnych skutków zaniedbywania tej sfery, a cały utwór – powiązać z oświatową działalnością Potockiego, który przykładał wagę również do edukacji dziewcząt prowadzonej przez instytucje świeckie, a nie kościelne, jak uprzednio⁵⁵. W trakcie swego pobytu w Petersburgu (a zatem przed domnie-

⁵¹ Według informacji na stronie tytułowej manuskryptu.

⁵² Ratajczakowa 1993a, s. 200.

⁵³ Szczególną syntezą powieści i quasi-dramatu jest na przykład Meissner 1789, czyli utwór bardzo niejednoznaczny, przypominający rozbudowany czterotomowy utwór łączący w sobie elementy powieści i dramatu do czytania, określany mianem *roman dialogue* (zob. Houssaye 1874, I, s. XIV).

⁵⁴ Bożena Michalik zauważa, że pomimo trudności w realizacji postulatów Komisji Edukacji Narodowej, które zmusiły Potockiego do rezygnacji z zajęcia się kwestią edukacji dziewcząt, nadal uważał on tę sprawę za bardzo ważną (1979, s. 74).

⁵⁵ Michalik 1979, s. 74; por. Możdżeń 2005, s. 255, Dormus 2015, s. 24.

maną datą napisania „Przypadków Józefa Statecznickiego”) poznał Jana Beckiego, który w prowadzonym przez siebie Instytucie Smolnym kształcił dziewczęta (choć jedynie z najzamożniejszych rodzin szlacheckich)⁵⁶. Jednocześnie nie bez znaczenia jest, że autor „Sekatora” brał udział w powstawaniu Wielkiej Łoży Adopcyjnej (tzn. przyjmującej kobiety) pod Klimatem Warszawy, która później, w roku 1785, przyjęła nazwę Wielkiej Łoży Dobroczynności na Wielkim Wschodzie Warszawskim. Był autorem regulaminu przyjmowania członkiń oraz rytuału trzech pierwszych stopni wtajemniczenia⁵⁷. Jej pierwszą wielką mistrzynią była żona Ignacego, Elżbieta z Lubomirskich Potocka⁵⁸.

Zupełnie inny charakter ma „Pożar w Pałacu Rzeczypospolitej. Drama liryczne”. Zachował się on w dwóch rękopisach: w brulionie (APP 273, 2) i czystopisie (APP 221). „Drama liryczne” zawiera, wbrew podtytułowemu określeniu, bezlitosną inwektywę wobec ówczesnych nieprzychylnych Potockim dygnitarzy. Podkreśla ich wady, czyni dwuznaczne aluzje do ich życia prywatnego, wkładając w ich usta słowa, którymi „oskarżają się sami”. „Pożar...” kwalifikowano jako „kpiarską scenę operetkową”⁵⁹ i rozpatrywano w konwencji „burleski”⁶⁰. Nieopublikowany tekst, jak się przypuszcza, był „może wystawiany w teatrze marionetek”⁶¹.

Utwór o kpiarskim charakterze, wedle Edmunda Rabowicza, należy do szeregu napisanych między 1776 a 1786 rokiem przez braci Ignacego i Stanisława Kostkę Potockich, a wymierzonych w stronników króla Stanisława Augusta Poniatowskiego. Konflikt między braćmi Potockimi a królem, początkowo wynikający z wzajemnej, osobistej niechęci, w późniejszym czasie dotyczył również wizji ustroju Rzeczypospolitej oraz roli Polski na arenie międzynarodowej. O ile Stanisław August szukał oparcia w Rosji i był zwolennikiem umiarkowanych reform ustrojowych, o tyle Potoccy, licząc na pomoc Prus, dążyli do przeprowadzenia daleko posuniętych zmian w ustroju państwa⁶². Drobne dramy Ignacego oraz jego brata Stanisława Kostki były przy tym jedynie przykładami mniej znaczących literackich odślon tego sporu, gdyż za manifest polityczny ich ugrupowania służyć miała także nieco późniejsza, pochodząca z roku 1786, opera Franciszka Dionizego Książ-

⁵⁶ Michalik 1979, s. 107.

⁵⁷ Załęski 1889, s. 86. Projekt rytuału autorstwa Potockiego został przetłumaczony na język polski i opublikowany w: Cegielski 1992, s. 113-117.

⁵⁸ Morawski 1911, s. 53.

⁵⁹ Rabowicz 1984, s. 268.

⁶⁰ Woźnowski 1973, s. 77.

⁶¹ Rabowicz 1984 s. 268.

⁶² Z powodu postulowanego sojuszu z Prusami stronnictwo Potockich w części historiografii (zwłaszcza dawniejszej) określane jest mianem pruskiego: Maksimowicz 2000, s. 124. Wybór monografii dotyczących działalności samego Potockiego, zob. przyp. 1.

nina pt. „Matka Spartanka”, która nie dość, że z pewnością została wystawiona na scenie, to na dodatek zyskała sobie rozgłos⁶³. Jeszcze lepiej przyjętym teatralnym manifestem stronnictwa reformatorskiego był wspomniany już „Powrót Posła” Juliana Ursyna Niemcewicza, który „zawiera jakby syntetyczny obraz sporów i polemik politycznych toczonych na forum sejmowym przy wybitnym udziale autora sztuki”⁶⁴. Dramaturg, będący jednocześnie posłem inflanckim, także dokonuje ośmieszenia przeciwników za pomocą „udanych parodii stylu wypowiedzi i przytaczanych argumentów”⁶⁵. Z tego powodu dzieło to cieszyło się sporą popularnością. Zainteresowanie nim wykazywał również sam król, Stanisław August Poniatowski, który o wystawieniu dramatu pisał w liście do Franciszka Bukatego, polskiego posła w Wielkiej Brytanii:

Niemcewicz poseł inflancki napisał komedię, już dwakroć z wielkim aplauzem graną, pod tytułem: „Powrót posła od ojca”. Suchorzewski wczoraj żądał zwołania sądów sejmowych oskarżając formalnie Niemcewicza, że pisał, policję, że dozwoliła grać taką komedię, która według niego łamie pacta conventa zakazujące gadać o sukcesji tronu. Wiem, że zachęcano cicho Suchorzewskiego do tego wystrzału, ale nikt go głośno nie poparł i śmiano się głośno⁶⁶.

Ze względu na to, że utwory Potockiego nie były wystawiane w teatrze publicznym, nie spotkały się one z podobną krytyką, choć sposób ukazania przeciwników politycznych był w nich o wiele bardziej dosadny niż u Niemcewicza. Inna była również oczywiście rola króla w roku 1790 niż dziewięć lat wcześniej. W trakcie trwania Sejmu Wielkiego monarcha ostatecznie poparł działalność stronnictwa reformatorskiego, natomiast wcześniej jego postawa była odczytywana jako chwiejna, i z tego powodu był on częstokroć krytkowany przez zwolenników reform zmierzających w stronę stworzenia w Rzeczypospolitej monarchii konstytucyjnej niemal na równi z republikanami widzącymi w tym zamach nie

⁶³ Klimowicz 1999, s. 368-369.

⁶⁴ Ibidem, s. 481-482.

⁶⁵ Ibidem, s. 483.

⁶⁶ Kalinka 1891, s. 177. Krytyka utworu Niemcewicza spotykała się z odpowiedzią jego zwolenników, czego przykładem może być zachowany w Rękopisie Augustyna Glińskiego wiersz pod tytułem „Do krytykującego komedię Powrót Posła”:

Do domu kędy lustro pięknie zawieszono,
Wszedł człowiek z twarzą smutną, groźną i skrzywioną.
Ujrawszy się w nim brzydkim, tak go to rozżadło
Że ze złości chciał potłuc w kawałki zwierciadło.
Ktoś przytomny zawołał: Przyjacielu postój!
Nie tłucz darmo zwierciadła, lepiej twarz wyprostuj.

A. Gliński, Zbiór wierszy zaczęty w roku 1788 roku, Biblioteka Jagiellońska, Rękopis 7042, s. 288.

tylę na ustrój państwa, co na nie samo⁶⁷. Co ważne, te same zarzuty podnoszono wobec monarchy również później, w czasach Sejmu Wielkiego i wojny polsko-rosyjskiej w obronie Konstytucji 3 maja. We wspomnianej już, napisanej około roku 1792, „Historii królów elekcyjnych” Stanisław August opisany jest przez Potockiego w bardzo niepochlebny sposób. Autor podkreśla zwłaszcza rolę, jaką w elekcji monarchy odegrała Katarzyna II, która:

stolnika litewskiego, nieco pierwszej posła u dworu petersburskiego, w dowód powziętej ku niemu miłości, mniemając go swym politycznym zamysłem dogodnym, królem mieć chciała i królem utrzymała. Do powiększenia mu wziętości w kraju, wiele się przyczynił dom Czartoryskich, z którego krwi on po matce rodził się. Do umorzenia zaś przeciwnych zamysłów i rozruchów użyte zostało wojsko moskiewskie, a jak na elekcjach bywa, postrachy i obietnice⁶⁸.

W dalszej części biogramu Potocki wspomina o niewielkim oporze króla przeciwko I rozbiorowi Polski⁶⁹. Można domniemywać, że „Historia królów elekcyjnych” powstała po przystąpieniu monarchy do Targowicy, ale niezależnie od tego sojusz Ignacego Potockiego i stronnictwa reformatorskiego z królem podyktowany był raczej politycznym realizmem niż zmianą opinii o władcy⁷⁰.

⁶⁷ „O ile w latach siedemdziesiątych wzbogacenie i większą precyzję sformułowań odnoszących się do państwa – władzy – społeczeństwa widać przede wszystkim w większych rozprawach teoretycznych, o tyle w czasie Sejmu Czteroletniego można to zjawisko obserwować już w bardzo wielu wypowiedziach, także w aktualnych dyskusjach politycznych, w których część przynajmniej zabierających głos dość precyzyjnie rozróżniała terminy „rząd”, „naród”, „kraj”, „Rzeczpospolita”. Miało to czasem bardzo ważne konsekwencje, bynajmniej nieodnoszące się do sfery językowej. Gwoli przykładu: identyfikacja Rzeczypospolitej i jej rządu, uznanie, że „słowo Rzeczpospolita oznacza wolność, czyli rząd wolny”, pozwalała uznać każdą propozycję reform politycznych za zamach na Rzeczpospolitą. Tymczasem wyraźne rozdzielanie obu pojęć umożliwiało traktowanie tych propozycji tylko jako zmian w organizacji władz, czasem nawet wzmocnienie Rzeczypospolitej” (Grześkowiak-Krwawicz 2018, s. 64). Pogląd utożsamiający w pewnym stopniu państwo z prawem w nim obowiązującym wiązał się z postrzeganiem państwowości przez pryzmat ciągłości oraz ustrojowego niedookreślenia sposobu dokonywania zmian. Sprzeciw wobec reform, interpretowanych jako zamach na państwowość, dostrzegalny jest nie tylko u polskich republikanów, ale także u francuskich neofeudałów, według których: „prawowitość zmiany polega na jej przeprowadzeniu bez pogwałcenia prawa i pod warunkiem, że jest ona dobra dla narodu. Jednakże przy takim założeniu niektórych zasad nie da się zmienić, jak choćby sposobu obrad stanów generalnych, nie ma bowiem w prawie zapisu mówiącego, kto może ten stan zmienić. To domena suwerennej tradycji; zasada niezmiennalności. Mamy w tym wypadku do czynienia z ideą podobną do tej, jaką przyświecała Hansowi Kelsenowi – prymat prawa nad państwem, polityką i decyzją, za co tak bardzo krytykował go Carl Schmitt” (A. Wielomski 2000, s. 106-107).

⁶⁸ Potocki 1878, s. 105.

⁶⁹ Ibidem, s. 109.

⁷⁰ Por. Janeczek 2005, s. 13.

W „Pożarze pałacu Rzeczypospolitej” jako pierwszy „na scenie”, czyli przed płonącym budynkiem (dawną siedzibą rodziny Krasieńskich przeznaczoną na gmach użyteczności publicznej⁷¹), pojawia się na czele swej prywatnej milicji Jerzy Marcin Lubomirski, znany w epoce awanturnik oskarżany o grabieże, utracjusz i bohater skandali obyczajowych, ale też oddany królowi Stanisławowi Augustowi patriota, który w drugiej połowie lat 80. XVIII wieku miał patetycznie i w sposób nieco kabotyński narzekać:

Straciłem swój majątek. Nie żałuję go, bo już nie wróci, lecz o! – gdybym był w poprzednim stanie, wszystko bym teraz oddał z największą chęcią na ratunek ukochanej ojczyzny mojej. Nie żałuję moich poprzednich bogactw tylko dlatego, że już nie mogę być tak, jak bym chciał, użytecznym krajowi⁷².

W przeciwieństwie do pojawiających się później postaci, określanych za pomocą samych nazwisk, oznaczony jest jedynie imieniem Marcin, co może sugerować chęć pomniejszenia go, a jednocześnie nawiązuje do wizerunku księcia-hulaki, wspomnianego w satyrach, w których wykpiwano jego kończące się rozwodami życie małżeńskie i utracjuszostwo. Przykładem była satyra bibliograficzna⁷³ pod tytułem „Katalogi ksiąg znajdujących się w księgarni grełowej [czyli Księgarni Michała Grölla] w czasie kontraktów w Dubnie roku 1784”, w której można odnaleźć tytuły dwóch wyimaginowanych dzieł przypisanych Jerzemu Marciniowi Lubomirskiemu:

62. Rada skuteczna utrzymania fortuny przez księcia Marcina Lubomirskiego

63. Oda przeciwko nieprzyzwoitości rozwodów przez tegoż⁷⁴.

Natomiast u Potockiego w arii przypisanej księciu pojawiają się nawiązania do przestępstw, jakie popełnił w młodości⁷⁵. W utworze chce on raczej zrabować płonący pałac niż go ratować („Bierzcie huzary / Jak zwyczaj stary / Pałac splądrować / Kasę zrabować / Co się ma spalić / Lepiej ocalić”⁷⁶). Z wykorzystaniem imion rycerskich patronów księcia czynione są też prześmiewczo aluzje do jego biseksualizmu („Marcin i Jerzy / Lubię żołnierzy”)⁷⁷.

⁷¹ W pałacu mieściła się siedziba Komisji Skarbu Koronnego. Niektóre jego pomieszczenia były jednak wynajmowane (por. np. Głębocki 1991, s. 50, Zadrowska 1997, s. 62-66).

⁷² Kaleta 1971, s. 243. Biografia księcia doczekała się szeregu opracowań, m.in. Zarzycki 1998; Zerling-Konopka 2017.

⁷³ Zob. Kaleta 1971, s. 309-328.

⁷⁴ Ibidem, s. 320.

⁷⁵ Szczygielski 1973, s. 58-60, Wasylewski 1963, s. 55.

⁷⁶ AGAD 335, 221, s. 192.

⁷⁷ Roman Kaleta na podstawie „Pamiętników” Michała Modzelewskiego pisał o jego „obocznych ciągach seksualnych” oraz przypominał sytuację z jego udziałem, kiedy książę „upatrzył sobie

W drugiej scenie dołącza do niego generał lejtnat i szef kancelarii wojskowej króla, Jan Chrzyciel Komarzewski⁷⁸, który twierdzi, że ma zamiar pałac ratować. Dochodzi do pozornej zgody między nim a Lubomirskim, ale już w następnej scenie, po przybyciu Władysława Gurowskiego podkreślającego w swych wypowiedziach uzyskaną niedawno funkcję marszałka wielkiego litewskiego („Ogniem rozrządzać powinny marszałki”)⁷⁹, zostaje przegnany i wyzywany w niewybredny sposób („mam cię za k.”⁸⁰).

Marcin z Gurowskim postanawiają: „Niech pokój będzie między nami dwoma / Nam się dostanie rzecz cała ruchoma”⁸¹, po czym śpiewają w duecie rozkazy dla żołnierzy, jasno eksplikując swoje plany. Takie podejście prezentowane przez obie postaci jest nawiązaniem do działań Gurowskiego, który był znany z dążenia do powiększenia swego majątku za wszelką cenę⁸².

W scenie piątej pojawia się Mniszech, zapewne Michał Jerzy, który z przeżeniem ucieka z pożaru. Identyfikacja tej postaci jest niepewna w kontekście niewielkiej roli, jaką odgrywa ona w akcji dramy (Mniszech wypowiada zaledwie jedną kwestię), jednak w roku 1781, jako marszałek nadworny litewski i kierownik Departamentu Interesów Cudzoziemskich w gabinecie królewskim, był on postacią o wiele bardziej znaczącą w życiu publicznym niż jego kuzyn Jan Józef, chorąży

kozaczka [...] Płacił go dobrze, nawet zrobił go bogatym. W końcu znalazł sposób na nobilitowanie, bo czegoś u Poniatowskiego nie można było kupić” (kozacek to Karol Szydłowski, od roku 1765 tenutariusz starostwa uszyckiego, który wcześniej podobne relacje utrzymywał z Januszem Aleksandrem Sanguszką, od którego otrzymał „miasteczko Koźmin i siedemnaście wsi”; por. Kaleta 1971, s. 239-240).

⁷⁸ Zob. np. Zahorski 1967, s. 380-383.

⁷⁹ Władysław Gurowski (1715-1790) – marszałek nadworny litewski, a następnie marszałek wielki litewski (od 1781 roku). Jurgieltnik i szpieg rosyjski donoszący o działaniach króla, zwolennik wkroczenia wojsk rosyjskich w celu stłumienia konfederacji barskiej (Konopczyński 1960, s. 171-173, idem 1991, 1, s. 46).

⁸⁰ W tym miejscu powinna być któraś z inwektyw, może wulgaryzmów rozpoczynających się na literę k. W XVIII wieku znano ich co najmniej kilka, jednym z najbardziej rozpowszechnionych było słowo „kiep”, które pierwotnie oznaczało „żeński narząd rodny” (Krawiec 2000, s. 56). Z czasem nabrało pejoratywnego, obraźliwego charakteru. Szczególnie popularnym użyciem tego słowa jest znana w kilku wersjach anegdota, w myśl której napisano je pod podobizną Jana III Sobieskiego, a pomysłodawca tej prowokacji tłumaczył się, iż rzeczywiste znaczenie liter K.J.E.P. w tym przypadku to „Król Jan Europy Pan” (zob. R. Kaleta 1986, s. 400; Lipiński 1851, s. 63-64).

⁸¹ AGAD, 335, 221, s. s. 193.

⁸² Później, w czasach powstania kościuszkowskiego, okazało się, że Gurowski pobierał stałą pensję z ambasady rosyjskiej, czego rzecz jasna w roku 1782 Potocki jeszcze nie mógł wiedzieć (por. Zahorski 1967, s. 84). Dokumenty te zostały później wydrukowane w „Gazecie Rządowej” przez Franciszka Dmochowskiego, przez co polscy jakobini domagali się ukarania króla Stanisława Augusta Poniatowskiego. Pożywkę dla tej sytuacji stanowiły niedawne wydarzenia we Francji (Drozdowski 1991, s. 37).

wielki koronny w latach 1780-1784. Ukazanie go jako tchórza może stanowić kpiącą aluzję do jego imion, które przywołują patronów męźnych rycerzy⁸³.

W scenie szóstej przed pałac przybywa generał-lejtnant wojsk koronnych i były pisarz wielki koronny Piotr Ożarowski⁸⁴, który udaje współczującego i chce rabować budynek, by... wspomóc inwalidów, co może stanowić nawiązanie do jego chęci wzbogacenia się za wszelką cenę. Dla odbiorcy jest oczywiste, iż „chęć pomocy inwalidom” jest jedynie pretekstem do rabunku. W następnych scenach (siódmej i dziewiątej) Seweryn Rzewuski⁸⁵, mimo początkowego entuzjazmu wobec misji gaszenia pożaru, ostatecznie stwierdza, że nie warto gasić pustego pałacu, gdyż „tu chudy wyschnie a schudnie tłusty”⁸⁶, co wskazuje, że miał podobne plany.

Wszystkim przybyłym przed pałac dygnitarzom zostają zatem przypisane złe intencje. Jedynie Komarzewski sprawia (przynajmniej w wypowiedziach) inne wrażenie, jednak raczej jest to postawa żołnierza samochwała (charakterystyczna również dla sposobu ukazania Rzewuskiego i Gurowskiego, zwłaszcza w późniejszym dialogu z paziem) niż rzeczywista chęć niesienia pomocy. Łatwo daje się on wygnać ze sceny, co nawet przy chęci niesienia ratunku stawia go w roli osoby słabej i niezdolnej do przekonania innych.

Król na scenie się nie pojawia, zostaje jednak wspomniany przez Gurowskiego w rozmowie z paziem królewskim przychodzącym w scenie ósmej („Niech król spokojnie śpi na swoim tronie / Sam dziś ja pałac Krasińskich obronię / Gdy się król ze snu szczęśliwie obudzi / Pozna, jak biegłych ma w swym kraju ludzi”⁸⁷). Przywoływanie władcy ospałego i niezdolnego do samodzielnego działania, oddającego urzędy w ręce ludzi, których podstawową zaletą jest umiejętność ubierania swych bynajmniej nie skierowanych na dobro państwa działań w piękne słowa, przedstawia jego kompetencje do sprawowania władzy jako ograniczone.

Utwór kończy się chórem ludu skierowanym do odjeżdżającego na obiad Lubomirskiego zadowolonego z tego, że nikt nie narzeka, choć pałac wciąż płonie:

⁸³ W późniejszym czasie Michał Jerzy Mniszech objął stanowisko marszałka wielkiego koronnego, a w czasach obowiązywania Konstytucji 3 maja pełnił urząd przewodniczącego Komisji Policji Obojga Narodów. Znany jest jako działacz oświatowy. Szczegóły jego biografii, zob. Rosner 1976, s. 480-484.

⁸⁴ Piotr Ożarowski (ok. 1730-1794) – później hetman wielki koronny od 1793 roku. Skazany na śmierć podczas powstania kościuszkowskiego i stracony, por. Zielińska 1979, s. 673-678.

⁸⁵ Seweryn Rzewuski (1743-1811) – hetman polny koronny, przeciwnik wzmocnienia monarchii w ustroju Rzeczypospolitej. Uważał, że całe zło w dziejach Polski (w szczególności utracenie Śląska) wynikało ze stawiania przez monarchów dobra dynastii wyżej niż państwa i narodu (Zielińska 1992), s. 138-151. O przypisywanej mu przez Zielińską anonimowej broszurze „Rozwagi o królach polski” zob. też: Śrama 2020a, s. 96-120.

⁸⁶ AGAD 335, 221, s. 196.

⁸⁷ AGAD 335, 221, s. 195.

Nie łżyj królowi,
 Jak łżesz ludowi.
 Pałac się spali,
 Bo w nim mieszkali
 Same filuty,
 Skórki na buty.
 Kara to Boża
 Z takiego stróża⁸⁸.

Chór jest podsumowaniem utworu, wyrazem opinii samego Potockiego na temat ukazanych dygnitarzy, co w szczególności ujawnia się w zastosowaniu wobec nich określenia „skórka na buty”, które oznacza „człowieka nic nie wartego”⁸⁹. „Filutyizm” mieszkańców pałacu odnosić się może także do żydowskich lichwiarzy wynajmujących w nim apartamenty. Oświeceni mieli niejednoznaczny stosunek do miejsca Żydów we wspólnocie prawnopaństwowej. Z jednej strony pragnęli dla przedstawicieli gmin żydowskich praw równych Polakom, ale z drugiej zarzucali im rozpijanie polskich chłopów oraz szereg szkodliwych dla gospodarki Rzeczypospolitej nieuczciwych praktyk, przede wszystkim związanych z lichwą⁹⁰. W tym sensie Ignacy Potocki w „Pożarze w Pałacu Rzeczypospolitej”, atakując przedstawicieli stronnictwa prokrólewskiego, *implicite* nawiązuje do szeregu innych kwestii ważnych dla ludzi epoki oświecenia.

Wymienione utwory, poza „Pożarem w Pałacu Rzeczypospolitej”⁹¹ przywoływanym jako przykład satyry z czasów stanisławowskich, są współcześnie praktycznie nieznane. Wspomina o nich tylko Dobrochna Ratajczakowa w książce „Komedia oświeconych”, więcej uwagi poświęcając „Przypadkom Statecznickiego” i „Sekatorowi”. Ocenia je jednak negatywnie:

Nieudolny „Sekator” wydaje się jednak utworem znakomicie zbudowanym w porównaniu z bekształtnymi „Przypadkami Józefa Statecznickiego”. Ta niby-komedia łamie wszystkie kanony gatunkowe. (...) Sztuka, a raczej jej część pierwsza (ciąg dalszy nie został zapewne napisany) czyni wrażenie straszliwej magmy słów. Wrażenie to pogłębia nie tylko nieumiejętność autora, ale także nadmierna jego uległość wobec atrakcyjnych dlań, jak się zdaje,

⁸⁸ AGAD 335, 221, s. 197.

⁸⁹ Orgelbrand 1861, s. 1498.

⁹⁰ Na uwagę zasługuje nieco późniejsze pismo Stanisława Staszica „O przyczynach szkodliwości żydów” oraz argumenty Stanisława Kostki Potockiego, brata Ignacego (zob. Szczurowski 2017, s. 405-426). Paradoksalnie działalności gospodarczej prowadzonej przez Żydów bronili duchowni (identyfikowani z prądem kontroświecenia). Wystarczy wymienić księdza Karola Surowieckiego, choć ta postawa motywowana to była nie tyle szczerą życzliwością wobec Żydów, ile chęcią zdyskredytowania ich oświeceniowych krytyków (zob. Śrama, 2020b, s. 79-95).

⁹¹ Fragment utworu opublikowany w Ostrowski 1972, s. 278-280, dziełko jest natomiast wspomniane w szczególności przez przywołanych już Rabowicza i Woźnowskiego.

wzorów epickich. Krytycznym obrazom obyczajów przeciwstawiono tu cnotliwe uczucie dwójki nieszczęśliwych bohaterów, wsparte sentymentalną obroną godności ludzkiej i prawa do szczęścia⁹².

Nie sposób polemizować z taką opinią o wartości artystycznej tych dzieł, jednak z pewnością przekazują one wiedzę o samym Potockim, jego formacji intelektualnej oraz (w szczególności w przypadku „Pożaru w Pałacu Rzeczypospolitej”) zapatrywaniach politycznych⁹³. W przypadku autora będącego zarazem znamienitym politykiem już samo to niesie wartość poznawczą.

W dramatach Potockiego możemy odnaleźć świadectwo zarówno zapatrywań autora na temat bieżących spraw i polityki personalnej Stanisława Augusta Poniatowskiego („Pożar w Pałacu Rzeczypospolitej”), jak i liczne aluzje do idei ważnych w epoce oświecenia. Będą wśród nich konieczność edukacji kobiet (postać Grubskiej z „Przypadków Józefa Statecznickiego”) czy też równość. Podobnie jak autorzy publikujący na łamach „Monitora” i „Zabaw przyjemnych i pożytecznych” oraz dramatopisarze, wyrażał przy tym potrzebę dowartościowania staropolskich cnót, takich jak poczciwość, w życiu prywatnym i politycznym. Przez pryzmat dramatów Potockiego możemy zatem dostrzec niektóre elementy światopoglądu tego wybitnego przedstawiciela polskiego oświecenia mniej widoczne w innych aspektach jego działalności.

REFERENCES TO THE POLITICAL LIFE IN THE KING STANISŁAW ERA AND PHILOSOPHICAL-POLITICAL IDEAS OF THE ENLIGHTENMENT IN THE DRAMATIC AND PARATHEATRICAL WORKS BY IGNACY POTOCKI

Summary

Initially, the paper characterizes the entirety of Ignacy Potocki's literary output, only to move on to the main goal of the article, namely to outline, discuss and interpret his dramatic works. The latter remained unpublished in their time and are known on the basis of manuscripts stored at the Central Archives of Historical Records, as part of the Potocki Public Archive collection. They included pieces entitled “Przysłowia, czyli dwie sztuki dramatyczne bez tytułu” (“Proverbs, or Two Dramatic Plays without a Title”), “Przysłowie bez tytułu, którego scena w Wiśniowcu” (“Proverb without a Title, with Stage in Wiśniowiec”), “Sekator” (“Secateurs”), “Pożar w Pałacu Rzeczypospolitej” (“Fire in the Palace of the Republic”) and “Przypadki Statecznickiego” (“Statecznicki's Vicissitudes”). The plays drew plentifully on the author's views on politics, morality and also education.

⁹² Ratajczakowa 1993a, s. 201.

⁹³ Jest wszakże owo „sentymentalne prawo do dążenia do szczęścia” jednocześnie elementem omawianej już koncepcji eudajmonizmu typowego dla idei politycznych XVII i XVIII wieku.

Bibliografia

Materiały archiwalne

AGAD, 335: Archiwum Publiczne Potockich, sygn. 215; 221; 273, 1 i 2; 278.

Gliński A., Zbiór wierszy zaczęty w roku 1788 roku, Biblioteka Jagiellońska, Rękopis 7042.

Literatura

Bardach J. 1997, *Dzieje Sejmu Polskiego*, Warszawa.

Baszkiewicz J. 1973, *Historia doktryn politycznych i prawnych*, Warszawa.

Bibliografia Literatury Polskiej, Nowy Korbut, 6, 1, 1970, Warszawa.

Bielawski J. 2015, *Natręci*, oprac. P. Kencki, *Pamiętnik Teatralny*, 3-4, s. 37-84.

Bohuszewicz P. 2019, Studium lektur „Żywota człowieka pocziwego” jako przyczynek do krytyki konstruktywistycznej teorii interpretacji, *Acta Universitatis Lodzensis, Folia Litteraria Polonica*, 2, s. 187-211.

Bończa-Tomaszewski D. 1960, *Małżeństwo w rozwodzie*, [w:] J. Kott (red.), *Komedia obyczajowa warszawska*, 2, Warszawa.

Bossuet J.B. 1709, *Politique tirée de l'écriture sainte*, Paris.

Boureau A. 1998, *The Lord's First Night. The Myth of the Droit de Cuissage*, Chicago.

Brzozowski J. 1986, *Muzy w poezji polskiej. Dzieje toposu do przełomu romantycznego*, Wrocław.

Cegielski T. 1992, *Sekrety masonów. Pierwszy stopień wtajemniczenia*, Warszawa.

Chodorowski J. 2002, *Adam Smith (1723-1790). Życie i dzieło autora „Badań nad naturą i przyczynami bogactwa narodów”*, Wrocław.

Dębska K. 2018, O niewidoczności tłumacza raz jeszcze na przykładzie tłumaczek w Polsce 1697-1763, *Przekładaniec*, s. 60-81.

Dormus K. 2015, Wątek kształcenia dziewcząt w reformach szkolnych od czasów Komisji Edukacji Narodowej do II wojny światowej, *Biuletyn Historii Wychowania*, 33, s. 23-39.

Drozdowski M. 1991, *Życie kulturalne i religijność w czasach Stanisława Augusta Poniatowskiego*, Warszawa.

Dyboski M. 1957, *Sto lat literatury angielskiej*, Kraków.

Dygo M. 2013, Czy istniał feudalizm w Europie środkowo-wschodniej w średniowieczu, *Kwartalnik Historyczny*, 4, s. 667-717.

Gawlas S. 1998, Dlaczego w Polsce nie było feudalizmu lennego?, *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*, 58, s. 667-717.

Gawlik S. 1995, *Dziedzictwo pedagogiczne Klementyny z Tańskich Hoffmanowej*, Opole.

Gąssowski J. 1987, *Mitologia Celtów*, Warszawa.

Głębocki W. 1991, *Pałace Warszawy*, Warszawa.

Goliński Z. 2002, *Krasicki*, Warszawa.

Goulemont J.M. 2013, Equality and inequality, [w:] M. Delon (red.), *Encyclopedia of the Enlightenment*, 1, Abingdon-on-Thames, s. 471-476.

Grabski A.F. 1976, *Mysł historyczna polskiego oświecenia*, Warszawa.

Grześkowiak-Krwawicz A. 2018, *Dyskurs polityczny Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, Toruń.

Grzybowski K. 1968, *Historia doktryn politycznych i prawnych*, Warszawa.

Houssaye H. 1874, *Histoire d'Alcibiade et de la République Athénienne*, Paris.

Howarth W.D. 1971, Droit du seigneur. Fact or fantasy, *Journal of European Studies*, 4, s. 291-312.

- Jackl J. 1967, *Teatr i życie teatralne w gazetach*, [w:] J. Kott (red.), *Teatr Narodowy 1765-1794*, Warszawa.
- Janeczek Z. 1992, *Ignacy Potocki. Marszałek Wielki Litewski (1750-1809)*, Katowice.
- Janeczek Z. 2005, *Polityczna rola marszałka litewskiego Ignacego Potockiego w okresie sejmu wielkiego*, Katowice.
- Jaroszewski T.S. 1965, *Chrystian Piotr Aigner (1756-1841)*, Warszawa.
- Jaroszewski T.S. 1970, *Chrystian Piotr Aigner. Architekt warszawskiego klasycyzmu*, Warszawa.
- Jezierski A., Leszczyńska C. 2003, *Historia gospodarcza Polski*, Warszawa.
- Król-Kaczorowska B. 1967, *Budynki teatrów, dekoracje i kostiumy*, [w:] J. Kott (red.), *Teatr Narodowy 1765-1794*, Warszawa.
- Kaleta R. 1971, *Oświeceni i sentymentalni*, Wrocław.
- Kaleta R. 1986, *Sensacje z dawnych lat*, Wrocław.
- Kalinka W. 1891, *Ostatnie lata Stanisława Augusta. II: Dokumenta do historii drugiego i trzeciego podziału*, Kraków.
- Kencki P. 2015, *Od „Les Fâcheux” do „Natrętów”*, *Pamiętnik Teatralny*, 3-4, s. 7-36.
- Klimowicz M. 1973, *Cudzoziemszczyzna i rodzimność. Elementy kultury polskiej czasów oświecenia*, [w:] *Swojskość i cudzoziemszczyzna w dziejach kultury polskiej*, Warszawa.
- Klimowicz M. 1999, *Oświecenie*, Warszawa.
- Klimowicz M. 1965, *Początki teatru stanisławowskiego (1765-1773)*, Warszawa.
- Klossowski P. 1992, *Sade. Mój bliźni*, przeł. K. Matuszewski, B. Banasiak, Warszawa.
- Konopczyński W. 1991, *Konfederacja barska, I*, Warszawa.
- Konopczyński W. 1960, *Władysław Roch Gurowski*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny* 9, s. 171-173.
- Kosseleck R. 2015, *Krytyka i kryzys. Studium patogenezy świata mieszczańskiego*, Warszawa.
- Kowalewska D. 2009, *„Prawdziwy Europejczyk” czy „zarażony cudzoziemszczyzną „kawaler modny”? O niektórych konsekwencjach podróży edukacyjnych w XVIII wieku*, [w:] W. Sawrycki, E. Kruszyńska, M. Wróblewski (red.), *Edukacja polonistyczna w obliczu przemian kulturowych Europy dawniej i dziś*, Toruń, s. 251-263.
- Kowalik J. 2001, *Maria z Kątskich Potocka (ok. 1720-1768). Przyczynek do życia kulturalnego w Radzynie w II połowie XVIII wieku*, *Radzyński Rocznik Humanistyczny*, 1, s. 35-46.
- Krasicki I. 1954, *Pisma wybrane, 1*, oprac. Z. Goliński, M. Klimowicz, R. Wołoszyński, red. T. Mikulski, Warszawa.
- Krawiec A. 2000, *Seksualność w średniowiecznej Polsce*, Poznań.
- Kuehnelt-Leddihn E. von 2016, *Wolność, czy równość*, przeł. M. Sielicki, Warszawa.
- Kupferman L., Pierrat E. 2013, *Le Paris des Francs-Maçons*, Paris.
- Kwiatkowski M. 1983, *Stanisław August. Król-architekt*, Wrocław.
- Lamentowicz W. 1987, *Kapitalizm i reformy społeczne. Studium z teorii państwa*, Warszawa.
- Lepine J. 1950, *Gracchus Babeuf*, Warszawa.
- Lestrigrant F. 2013, *Proverbes dramatiques de Carmontelle*, [w:] *Théâtres en liberté du XVIIIe au XXe siècle. Genres nouveaux, scènes marginales?* [online]. GeredI [dostęp: 2023-12-16]. Dostępny w Internecie: <<http://ceredi.labos.univ-rouen.fr/public/?proverbes-dramatiques-de.html>>.
- Linde S.B. 1811 i 1860, *Słownik języka polskiego*, Warszawa-Lwów.
- Lipiński T. 1851, *Przysłowia i przypowieści*, Biblioteka Warszawska, 1, s. 63-64.
- Maksimowicz K. 2000, *Poezja polityczna a Sejm Czteroletni*, Gdańsk.
- Meissner A.G. 1789, *Alcibiade enfant*, Paris.
- Michalik B. 1979, *Działalność oświatowa Ignacego Potockiego*, Wrocław.

- Michalski J. 1984, *Historia sejmu polskiego. Do schyłku szlacheckiej Rzeczypospolitej*, Warszawa.
- Michalski J. 1973, *Sarmatyzm a europeizacja Polski w XVIII w.*, [w:] *Swojskość i cudzoziemszczyzna w dziejach kultury polskiej*, Warszawa, s. 113-168.
- Molęda S. 2005, *Kantowska krytyka eudajmonizmu państwowego*, [w:] M. Szyszkowska (red.), *Filozofia Kanta w XXI wieku*, Warszawa.
- Monteskiusz 2016, *O duchu praw*, tł. T. Boy-Żeleński, Kraków.
- Morawski K.M. 1911, *Ignacy Potocki. 1. 1750-1788*, Kraków.
- Możdżeń S.I. 2005, *Historia wychowania do 1795*, Kielce.
- Oniszczuk J. 2009, *Niektóre filozoficzne uzasadnienia i krytyki instytucji własności*, *Krytyka Prawa*, 1, s. 71-127.
- Orgelbrand M. 1861, *Słownik języka polskiego*, Wilno.
- Ostrowski T. 1972, *Poufne wieści z oświeconej Warszawy. Gazetki pisane w roku 1782*, oprac. R. Kaleta, Wrocław.
- Pauszer-Klonowska G. 1984, *Piękny Potocki*, Warszawa.
- Pawłowiczowa J. 1967, *Teoria i krytyka*, [w:] *Teatr Narodowy*, Warszawa.
- Pavis P. 1998, *Słownik terminów teatralnych*, wstęp A. Ubersfeld, przeł. S. Swiontek, Wrocław.
- Petitfrère C. 1989, *Le scandale du „Mariage de Figaro”. Prélude à la Révolution française?*, Bruxelles.
- Pisarze polskiego oświecenia 1994, red. T. Kostkiewiczowa, Z. Goliński, 2, Warszawa.
- Polanowska J. 2009, *Stanisław Kostka Potocki (1755-1821). Twórczość architekta, amatora, przedstawiciela neoklasycyzmu i nurtu pictoresque*, Warszawa.
- Ponzetto V. 2017a, *Le proverbe dramatique, une voie détournée pour théâtraliser l'irreprésentable?* [online]. *Fabula-LhT*, 19 [dostęp: 2021-12-21]. Dostępny w Internecie: <<https://www.fabula.org/lht/19/ponzetto.html>>.
- Ponzetto V. 2017b, *Les Conditions du théâtre: le théâtralisable et le théâtralisé*, octobre 2017 *Fabula-LhT*, 19 [dostęp: 2021-12-21]. Dostępny w Internecie: <<http://www.fabula.org/lht/19/ponzetto.html>>.
- Popiołek B. 2003, *Kobiety świata w czasach Augusta II*, Kraków.
- Potocki I. 1878, *Historia królów elekcyjnych*, objaśnienia S. Kunacewicz, *Archiwum Wróblewieckie*, 3, oprac. W. Tarnowski, Lwów.
- Potocki I. 2015, *Remarks on Architecture. The Vitruvian tradition in Enlightenment Poland*, tłum. i oprac. C.C. Guile, University Park Pensylwania.
- Rabowicz E. 1984, *Dialogowy pamflet polityczny w Polsce w latach 1767-1775*, *Pamiętnik Literacki*, 2, s. 251-268.
- Ratajczakowa D. 1993a, *Komedia oświeconych*, Warszawa.
- Ratajczakowa D. 2023, *Przysłowie dramatyczne* [online]. *Encyklopedia teatru* [dostęp: 2023-12-16]. Dostępny w Internecie: <<http://www.encyklopediateatru.pl/hasla/137/przyslowie-dramatyczne>>.
- Ratajczakowa D. 1993b, *Świat fredrowskich jednoaktówek*, *Pamiętnik Literacki*, 1, s. 27-51.
- Ročko A. 2015, *Kontusz i frak. O symbolice stroju w XVIII-wiecznej literaturze polskiej*, Warszawa.
- Rosner A. 1976, *Michał Jerzy Mniszech*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny* 21, Warszawa, s. 480-484.
- Rudnicka J. 1953, *Biblioteka Ignacego Potockiego*, Wrocław.
- Rudnicka J. 1964, *Informacja o wierszach Stanisława Kostki Potockiego*, *Pamiętnik Literacki*, 2, s. 481-482.
- Rzewuski W. 1962, *Natret*, [w:] idem, *Komedia i tragedie*, Warszawa, s. 191-242.
- Salmonowicz S. 1985, *Fryderyk II*, Wrocław.

- Sapieha E. 1995, *Dom Sapieżyński*, 1, Warszawa.
- Schramm G. 2010, *Szlachta i państwo na przykładzie Brandenburgii i Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVII wieku*, tłum. E. Płomińska-Krawiec, [w:] *Polska w dziejach Europy środkowo-wschodniej*, Poznań, s. 175-197.
- Scurr R. 2006, *Fatal purity. Robespierre and the French Revolution*, New York.
- Szczurowski R. 2017, *Oświecenie i kontroświecenie czasów Królestwa Polskiego. Polemika o Karola Surowieckiego z ministrem Stanisławem Kostką Potockim*, *Folia Historica Cracoviensia*, 23, 2, s. 405-426.
- Stępkowski A. 2010, *Zasada proporcjonalności w europejskiej kulturze prawnej. Sądowa kontrola władzy dyskrecyjnej w nowoczesnej Europie*, Warszawa.
- Szczygielski W. 1973, *Jerzy Marcin Lubomirski*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, Warszawa, XVIII, s. 58-60.
- Szumski K. 2015, *Proverbes dramatiques w polskiej dramaturgii XIX wieku*, *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Litteraria Polonica*, 4, s. 65-81.
- Szykowski M. 1921, *Dzieje komedii polskiej w zarysie*, Kraków.
- Śrama M. 2020a, *Co wiemy o polskości Śląska?*, *Pro Fide, Rege et Lege*, 2, s. 96-120.
- Śrama M. 2020, *„Zaczął nieborak kurs od Polityki, Nie zgruntowany pierw Reguł Logiki”*. Książd Karol Surowiecki – moralista i przeciwnik oświecenia, *Pro Fide, Rege et Lege*, 1, s. 79-95.
- Śrama M. 2019, *Uwięziony mason, Natan Mędrzec i Inkowie, czyli Rzecz o sztuce pewnego niemieckiego barona w kontekście oświeceniowej idei tolerancji*, *Studia Europaea Gnesnensia*, 20, s. 105-121.
- Tatarkiewicz W. 1958, *Historia filozofii*, Warszawa.
- Teatr Narodowy 1765-1794*, 1967, red. J. Kott, Warszawa.
- Tokarczyk R. 2010, *Współczesne doktryny polityczne*, Warszawa.
- Triaire D. 2002, *Jan Potocki and his Polish milieu, Comparative Criticism*, 24, s. 55-78.
- Trotz M.A. 1772, *Vollständiges Deutsches und Polnisches Wörter-Buch*, Lipsk.
- Wasylewski S. 1963, *Sprawy ponure. Obrazy z kronik sądowych wieku oświecenia*, Kraków.
- Węgiński T.K. 1974, *Wiersze wybrane*, Warszawa.
- Wielomski A. 2000, *Koncepcje neofeudalne w osiemnastowiecznej Francji*, *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Handlu i Prawa. Seria Prawo*, 3, s. 75-116.
- Wierzbicka-Michalska K. 1977, *Teatr w Polsce w XVIII wieku*, Warszawa.
- Woźnowski W. 1973, *Pamflet obyczajowy w czasach Stanisława Augusta*, Wrocław.
- Zabawy Przyjemne i Pożyteczne (1770-1777)* 2004, oprac. J. Platt, Wrocław.
- Zadowska J. 1997, *Pałac skarbów*, Warszawa.
- Zahorski A. 1967a, *Jan Chrzyciel Komarzewski*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny* 13, Wrocław, s. 380-383.
- Zahorski A. 1967b, *Warszawa w powstaniu kościuszkowskim*, Warszawa 1967.
- Zaleski B. 1881, *Żywoć księcia Adama Jerzego Czartoryskiego*, Poznań.
- Załęski S. 1889, *O masonii w Polsce od roku 1742 do 1822*, Kraków.
- Zarzycki W. 1998, *Książę Marcin Lubomirski 1738-1811. Relacje o jego życiu i burzliwych przygodach w różnych krajach Europy*, Warszawa.
- Zerling-Konopka A. 2017, *Hulaka. Książę Marcin Jerzy Lubomirski*, Warszawa.
- Zielińska Z. 1979, *Piotr Ożarowski*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, 24, s. 673-678.
- Zielińska Z. 1992, *Seweryn Rzewuski*, [w:] *Polski Słownik biograficzny*, 33, Wrocław, s. 138-151.

